

Beata Molo

dr hab., prof. nadzw., Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE - POJĘCIE, ZAKRES ORAZ FORMA Z PERSPEKTYWY WYBRANYCH TEORII I PODEJŚĆ BADAWCZYCH

Wprowadzenie

Współczesne stosunki międzynarodowe określane są przez pryzmat mechanizmów działania podmiotów, ich wzajemnych zależności i transgranicznych interakcji zachodzących w poliarchicznym i policentrycznym środowisku międzynarodowym. Podmioty te działają na różnych poziomach i mają odmienne często wykluczające się interesy. Rola państw – do niedawna głównych podmiotów – w systemie późnowestafalskim została ograniczona.

Wielość podmiotów i ich zróżnicowane zachowania w środowisku międzynarodowym uniemożliwiają opracowanie jednej całościowej definicji stosunków międzynarodowych, a zwłaszcza teorii, która byłaby adekwatna dla wszystkich rodzajów podmiotów stosunków międzynarodowych oraz wyjaśniałaby istotę badanych zjawisk i procesów. W niniejszym opracowaniu w sposób syntetyczny zostanie przedstawiona istota, zakres podmiotowy i przedmiotowy stosunków międzynarodowych, jak również główne formy ich przejawiania się w kontekście wybranych teorii i podejść badawczych.

Stosunki międzynarodowe – pojęcie, zakres podmiotowy i przedmiotowy

Stosunki międzynarodowe można definiować w rozmaity sposób w zależności od przyjętych koncepcji. Niemniej jednak elementem wspólnym ujęć definicyjnych pozostaje utożsamianie stosunków międzynarodowych z działaniami i procesami oddziaływań, w ramach których zawierają się podmioty, uwarunkowania, relacje i zjawiska. Można przyjąć za Romanem Kuźniarem, że „istota stosunków międzynarodowych polega na wzajemnym oddziaływaniu wszystkich składników rzeczywistości międzynarodowej, zarówno aktywnych [...], jak i tych, które te oddziaływania warunkują: wzmacniają, osłabiają czy zniekształcają”¹.

Stosunki międzynarodowe można zatem określać po pierwsze, poprzez odniesienie ich do podmiotów, z zaznaczeniem, że ich działania „przekraczają granice państwowe” (podmioty: państwa, narody, organizacje międzypaństwowe, niesuwerenni uczestnicy transnarodowi); po drugie, zakładając, że są to stosunki społeczne wykraczające poza obszar państwa (nie wskazuje się podmiotów i przedmiotu relacji); po trzecie, jako proces oddziaływań przekraczających granice państw².

Teresa Łoś-Nowak ujmowała je w następujący sposób: „Stosunki międzynarodowe [...] rzeczywistość międzynarodowa [...], którego wciąż najważniejszymi elementami są podmioty państwowe i niepaństwowe, fakty, zdarzenia, zjawiska i procesy dokonujące się w świecie polityki, gospodarki, kultury, finansów itp. obszarów ich działań i oddziaływań. W tym rozumieniu stosunki międzynarodowe są przejawem dynamiki życia międzynarodowego, aktywności jego uczestników i głównych aktorów, interesów, które są siłą motoryczną ich działań [...]”³.

Andrzej Polus opisywał stosunki międzynarodowe jako „relacje, które przekraczają granice państw”. Podkreślał przy tym, że „nie są one jednak tożsame z polityką międzynarodową [...], którą zazwyczaj odnosi się do relacji międzyrządowych”⁴.

Frank R. Pfetsch używał synonimicznie kategorii stosunków międzynarodowych i polityki międzynarodowej oraz definiował je jako „[...] całość transgranicznych relacji między aktorami polityki [...]”⁵.

Podobnie politykę międzynarodową opisywał Frank Schimmelfennig. Według niego „polityka międzynarodowa obejmuje całość interakcji [...]”⁶.

¹ R. Kuźniar, *Stosunki międzynarodowe – istota, uwarunkowania, badanie*, [w:] *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, red. E. Haliżak, R. Kuźniar, Warszawa 2006, s. 23.

² *Internationale Beziehungen*, hrsg. D. Boeckh, [w:] *Lexikon der Politik*, hrsg. D. Nohlen, Bd. 6, München 1994, s. 225.

³ T. Łoś-Nowak, *Stosunki międzynarodowe. Teorie – systemy – uczestnicy*, Wrocław 2006, s. 24–25.

⁴ A. Polus, *Znaczenie teorii stosunków międzynarodowych*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. L. Fijałkowski, R. Kunert-Milcarz, Wrocław 2018, s. 45.

⁵ F.R. Pfetsch, *Internationale Politik*, Stuttgart 1994, s. 29.

⁶ F. Schimmelfennig, *Internationale Politik*, Paderborn 2017, s. 22.

Natomiast w ujęciu Ernesta-Otto Czempieła stosunki międzynarodowe były określane „[...] jako stosunki polityczne, które są utrzymywane przez państwa w systemie międzynarodowym”⁷.

Stosunki międzynarodowe są zatem ogółem wszystkich rodzajów aktywności podmiotów tych stosunków wykraczającej poza granice państw. Każda taka aktywność indukuje reakcje zarówno w innych państwach, jak też w środowisku międzynarodowym. Środowisko międzynarodowe jest złożonym, niejednorodnym „zbiorem”; cechuje je: poliarchizm (rządy wielu podmiotów) i związane z nim zdecentralizowanie decyzji; innymi słowy brak formalnego centrum decyzyjnego (rządu światowego); pluralizm (różnicowanie kulturowe, cywilizacyjne, ideologiczne itp.) oznacza, że dominują tendencje odśrodkowe i podkreślanie odrębnych tożsamości zorganizowanych podmiotów; złożoność (wielu uczestników, różne poziomy i płaszczyzny oddziaływań), zawiera w sobie równoczesne występowanie wielości działań i interakcji między podmiotami i żywość (dynamika w relacjach, nagłość zachodzenia zdarzeń, sytuacje decyzyjne są mniej stabilne)⁸.

Stosunki międzynarodowe to nie tylko działania państw, co oznacza że nie należy ich sprowadzać jedynie do stosunków międzypaństwowych. Podmiotowy zakres stosunków międzynarodowych rozszerzył się wraz ze zwiększaniem się liczby ich uczestników oraz pogłębianiem ich różnorodności. System międzynarodowy nie jest już państwowocentryczny. Mówi się nawet, że „podmiotowa struktura systemu międzynarodowego podlega bifurkacji – rozdzieleniu na westfalski system państw (świat państwowocentryczny) i późnowestfalski system podmiotów niepaństwowych (świat wielocentryczny)”⁹. Marek Pietraś opisywał tę zmianę następująco: „(...) system międzynarodowy XXI wieku nie jest już systemem unitarnych państw, utrzymujących interakcje między sobą poprzez kontakty dyplomatyczne, regulacje prawnomiędzynarodowe i członkostwo w organizacjach międzyrządowych. Obok państw, coraz mniej scentralizowanych i coraz mniej narodowych, wyłania się sektor podmiotów transnarodowych. Są to zorganizowane, autonomiczne w stosunku do państw grupy społeczne [BM – m.in. korporacje transnarodowe, organizacje pozarządowe, ruchy wyzwolenicze, organizacje religijne, międzynarodowe ruchy polityczne, organizacje terrorystyczne], podejmujące działania transgraniczne – funkcjonujące „w poprzek” granic państwa”¹⁰.

Co więcej, wyłania się równoległa struktura interakcji politycznych, które są wynikiem działań podejmowanych przez podmioty transnarodowe. Aktywność

⁷ E.-O. Czempiel, *Internationale Beziehungen: Begriff, Gegenstand und Forschungsabsicht*, [w:] *Einführung in die internationale Politik*, hrsg. M. von Knapp, G. Krell, München–Wien 1996, s. 4.

⁸ E. Stadtmüller, *Międzynarodowe stosunki polityczne: podstawowe pojęcia i problemy*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne...*, *op. cit.*, s. 33; J. Kukułka, *Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2003, s. 30.

⁹ M. Pietraś, *Państwo w późnowestfalskim ładzie międzynarodowym*, [w:] *Państwo w czasach zmiany*, red. M. Pietraś, I. Hofman, S. Michałowski, Lublin 2018, s. 185.

¹⁰ *Ibidem*, s. 184.

podmiotów transnarodowych powoduje rozszerzanie stosunków międzynarodowych o nowe dziedziny i poziomy życia państw oraz społeczeństw, a w konsekwencji wzrasta ich złożoność. Podlegają one jednocześnie decentralizacji i żywiołowości, co oznacza, że nie są one ani prowadzone, ani w pełni kontrolowane przez rządy państw. „Właściwością późnowestfalskiego systemu międzynarodowego jest rozproszenie władzy politycznej pomiędzy publicznych i prywatnych aktorów na szczeblu subnarodowym, narodowym, regionalnym, transnarodowym i globalnym”. Kolejną jego ważną cechą jest rozbieżność, czy wręcz konfliktowy charakter interesów podmiotów, a także zmiana w sposobie ich definiowania. W przypadku państw coraz częściej interes narodowy definiowany jest w kategoriach interesów gospodarczych. Wreszcie wiele uwagi poświęca się zmianie zakresu wykonywania suwerenności przez państwa, tzn. „rozłączonej” czy ograniczonej suwerenności¹¹. Takie faktory m.in., jak globalizacja, wzrost współzależności, przenikanie się wpływów kulturowych i poszerzanie sfery kontaktów społecznych¹² skutkują transformacją zasady suwerenności, czy też inaczej, przeobrażeniem podlegają warunki jej wykonywania¹³. Inne stanowisko prezentowane jest przez prawników, którzy zauważają, że suwerenność jest niepodzielna, a „przystąpienie państwa do umowy międzynarodowej czy związku państw jest potwierdzeniem jego suwerenności i nie oznacza jej ograniczenia”¹⁴.

Późnowestfalski system międzynarodowy tworzy nowe uwarunkowania dla działań państw, do których M. Pietraś zaliczył: równoczesne występowanie tendencji przeciwstawnych, które implikują wzrost nieliniowości i niestabilności stosunków międzynarodowych (jednocześnie występują procesy decentralizacji, fragmentacji i dezintegracji oraz centralizacji i integracji); przenikanie się i warunkowanie wnętrza państwa oraz środowiska międzynarodowego, nowe jakościowo konflikty zbrojne, rozwój złożonych struktur sterowania środowiskiem międzynarodowym (niehierarchiczne sieci międzyrządowe i transnarodowe instytucje, zwłaszcza organizacje międzynarodowe), jak też wzrost znaczenia zagrożeń powodowanych przez podmioty transnarodowe, „wobec których dotychczasowe strategie bezpieczeństwa (np. odstraszenie) stają się mało skuteczne”¹⁵. Nowe zjawiska i procesy determinują interesy narodowe państw, tj. mogą utrudniać lub ułatwiać ich realizację. Reakcja na wyzwania i zagrożenia implikuje aktywność międzynarodową i współdziałanie z innymi państwami. Niejednokrotnie z woli państw

¹¹ K. Marzęda, *Zarządzanie wielopoziomowe jako mechanizm późnowestfalskiego ładu międzynarodowego*, [w:] *Późnowestfalski ład międzynarodowy*, red. M. Pietraś, K. Marzęda, Lublin 2008, s. 278–279.

¹² J.M. Fiszer, *Państwo jako podmiot stosunków międzynarodowych*, [w:] *Państwo w czasach zmiany...*, *op. cit.*, s. 207.

¹³ M. Pietraś, *Państwo...*, *op. cit.*, s. 191–192.

¹⁴ J. M. Fiszer, *op. cit.*, s. 205. Por. Ch. Volk, *Das Problem der Souveränität in der transnationalen Konstellation*, [w:] *Der Begriff der Souveränität in der transnationalen Konstellation*, hrsg. Ch. Volk, F. Kuntz, Baden-Baden 2014, s. 135–162.

¹⁵ M. Pietraś, *Państwo...*, *op. cit.*, s. 191–192.

pojawiają się nowe, niepaństwowe podmioty (instytucje), które mają za zadanie rozwiązywanie pojawiających się problemów¹⁶.

To przede wszystkim realności utożsamiają politykę międzynarodową ze stosunkami międzynarodowymi, będącymi z definicji relacjami między narodami, rozumianymi jako terytorialnie zorganizowane zbiorowości polityczne. Państwa są uznawane przez realistów za podstawowe jednolite podmioty życia międzynarodowego, zaś relacje między nimi tworzą stosunki międzynarodowe. Kładą nacisk na „[...] podstawowe siły i tendencje kształtujące zachowanie państw narodowych i nim kierujące [...] na zasadnicze presje w polityce zagranicznej, takie jak poszukiwanie bezpieczeństwa i potęgi”¹⁷. Z kolei dla neorealistów państwa pozostają głównymi, choć nie jedynymi, podmiotami stosunków międzynarodowych, podstawową strukturą polityczną systemu międzynarodowego¹⁸. W liberalizmie podmiotami polityki międzynarodowej są jednostki i grupy interesów. Państwo nie jest podmiotem autonomicznym. Jest ono reprezentantem interesów grupowych, niemniej jednak definiowane są one jako interesy narodowe państwa. Oznacza to, że interesy narodowe mogą się zmieniać, wyrażając interesy i względną siłę konkurencyjnych grup w państwie¹⁹. Państwa realizują szczególną konfigurację bezpieczeństwa, dobrobytu i suwerenności, która jest określana przez grupy społeczne. Ich preferencje przekładane są na politykę zagraniczną. Państwa różnią się pod względem funkcjonalnym, a sposób realizacji takich zadań, jak obrona suwerenności i integralności terytorialnej uzależniona jest od kontekstu społecznego. Państwa mogą świadomie ograniczyć swoją suwerenność, jeżeli będzie to służyło realizacji celów. Państwa realizują swoje preferencje na scenie międzynarodowej; mogą one być konfliktowe czy też zbieżne z preferencjami innych państw. To konfiguracja współzależnych preferencji determinuje zachowanie państw w środowisku międzynarodowym²⁰.

Państwo jest jednym z wielu podmiotów w ramach perspektywy transnarodowej. Jak pisze T. Łoś-Nowak transnarodowe (transgraniczne) „oznacza zjawiska i procesy dokonujące się poza i ponad terytorialnym wymiarem polityki zagranicznej państwa i stosunków międzynarodowych”²¹. Dokonują się one więc poza lub ponad oficjalnymi stosunkami międzypaństwowymi. Wedle Raymonda Arona

¹⁶ R. Kuźniar, *Stosunki międzynarodowe – istota...*, *op. cit.*, s. 22.

¹⁷ K.W. Thompson, *Political Realism and the Crisis of World Politics*, Princeton 1960, s. 19, 21.

¹⁸ K. Mingst, *Podstawy stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2008, s. 108; szerzej w dalszej części artykułu..

¹⁹ *Ibidem*, s. 107–108.

²⁰ J. Czaputowicz, *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i systematyzacja*, Warszawa 2007, s. 251. Por. A. Hasenclever, *Liberalismus in den Internationalen Beziehungen*, [w:] *Handbuch Internationale Beziehungen*, hrsg. F. Sauer, C. Masala, Wiesbaden 2017, s. 75–105.

²¹ T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 154; zob. J. Cord, R. Kappel, U. Mückenberger, *Zivilisierung der Weltordnung. Vom Nutzen transnationaler Normbildungs-Netzwerke*, „GIGA Focus Global” 2009, No. 11.

system międzynarodowy przejawia się głównie w oddziaływaniach suwerennych podmiotów stosunków międzynarodowych, natomiast „społeczność transnarodowa” (*transnational society*) ujawnia się poprzez wymianę handlową, migracje, wspólne przekonania, czy organizacje, które prowadząc swoją działalność przekraczają granice państw²².

Podstawowe założenia paradygmatu transnarodowego są następujące:

- poziom niepaństwowych podmiotów stosunków międzynarodowych jest właściwy dla poznania istoty polityki zewnętrznej i wewnętrznej państwa;
- bezcelowe jest rozgraniczanie funkcji polityki zagranicznej i wewnętrznej, gdyż różnią się jedynie konceptualnie;
- zmiany, jakie zachodzą w systemie międzynarodowym są powodem zmniejszania się roli i znaczenia państwa w stosunkach międzynarodowych;
- polityczna mapa świata nie jest już odzwierciedleniem związków i zależności, jak też sprzężeń między podmiotami stosunków międzynarodowych, które kształtują społeczność międzynarodową;
- zmienia się funkcja granicy terytorium państwa; staje się ona łącznikiem ze środowiskiem międzynarodowym;
- z perspektywy państwa narodowego i skuteczności jego polityki ważne są rezultaty sprzężeń pomiędzy stosunkami wewnętrznymi i międzynarodowymi²³.

Natomiast konstruktywizm postuluje pojmowanie państwa jako konstrukcji społecznej. „Anarchia jest tym, czym ją czynią państwa”, a ich interesy są weryfikowane i przekształcane w toku interakcji między jednostkami, społeczeństwami i państwami. Tożsamość i interesy państw formują się w strukturach społecznych i instytucjach, a te zaś budowane są z ustalonych norm, podzielanych wartości i idei, jak również wspólnych przekonań. W konsekwencji tworzy się tożsamość narodowa, to znaczy wyobrażenie każdego państwa o sobie, o innych podmiotach, o systemie międzynarodowym i miejscu w nim. W tę tożsamość wkomponowany jest interes narodowy²⁴. Alexander Wendt podkreślał, że „podmiot nie może wiedzieć, czego chce, nim nie dowie się, kim jest”. Co więcej, „tożsamości są fundamentem interesów [...] ukształtowanych przez te normy i wartości, które – gdy są podzielane – strukturalizują życie międzynarodowe i nadają mu znaczenie. Zespół owych norm i wartości stale ulega zmianom, podciągając za sobą zmiany tożsamości, interesów, zachowań państw wobec siebie nawzajem. Oczywiście interesy państw mają pewne cechy stałe, związane z ich trwaniem, bezpieczeństwem, niezależnością, dobrą kondycją gospodarczą. Cechy te stanowią tło dla polityki zagranicznej poszczególnych państw, które

²² R. Aron, *Peace and War: A Theory of International Relations*, New York 1967, s. 105.

²³ T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 156–157; zob. M. Pietraś, *Przestrzeń transnarodowa jako poziomy analizy w nauce o stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Poziomy analizy stosunków międzynarodowych*, red. E. Haliżak, M. Pietraś, t. 1, Warszawa 2013.

²⁴ J.M. Fiszer, *op. cit.*, s. 208–209.

posiadają też zawsze pewien margines swobody, determinowany przesłankami historycznymi, geopolitycznymi i geoeconomicznymi”²⁵.

Przedmiotowy zakres stosunków międzynarodowych odnosi się do różnych dziedzin życia międzynarodowego i ich rozwoju. „Wyrażają one rozmaite potrzeby i interesy uczestników stosunków międzynarodowych, a obejmują m.in. stosunki dyplomatyczne, handlowe, finansowe, kulturalne, naukowo-techniczne i wojskowe”²⁶. Reasumując, zakres ten odnosi się do treści będących przedmiotem interakcji i więzi międzynarodowych (tzn. transgranicznych przepływów):

- międzynarodowe stosunki polityczne [to dziedzina stosunków międzynarodowych, której elementy są związane z polityką. W ujęciu podmiotowym polityka jest związana z działalnością państwa, skierowaną do jego wnętrza i do środowiska międzynarodowego. Akcentuje się tu pojęcie polityki międzynarodowej („działania państwa, mające na celu wywarcie wpływu na zachowania innego państwa” lub niepaństwowych podmiotów stosunków międzynarodowych). „W ujęciu przedmiotowym polityka łączy się ze zjawiskiem władzy. Stąd też polityka jest definiowana jako świadome, zorganizowane i zbiorowe dążenie do zdobycia lub utrzymania, a więc sprawowania władzy politycznej”²⁷], które można definiować jako dziedzinę stosunków międzynarodowych, „której elementy są związane z polityką, a zatem tymi aspektami władzy państwowej, które wykraczają poza granice jednego państwa i stykają z interesami innych podmiotów stosunków międzynarodowych”²⁸, lub też, „że międzynarodowe stosunki polityczne są stosunkami między państwami”²⁹. Ich specyfika polega na powiązaniu przede wszystkim z działaniami państwa. Nadrzędna rola międzynarodowych stosunków politycznych wobec innych rodzajów oddziaływań wynika z nadrzędności i pierwotności państw; „stwarzają ramy organizacyjno-prawne dla rozwoju pozostałych rodzajów oddziaływań”³⁰. W ramach międzynarodowych stosunków politycznych zawierają się: polityka zagraniczna i dyplomacja państw, bezpieczeństwo i konflikty międzynarodowe, instytucje międzynarodowe i aktywność innych podmiotów międzynarodowych;
- międzynarodowe stosunki gospodarcze (obejmują przepływ produktów, usług, technologii i środków finansowych między różnymi państwami lub grupami państw);

²⁵ Za: J.M. Fiszer, *op. cit.*, s. 208–209; zob. S. Harnisch, *Sozialkonstruktivismus in den Internationalen Beziehungen*, [w:] *Handbuch Internationale Beziehungen...*, *op. cit.*, s. 215–232.

²⁶ J. Kukułka, *op. cit.*, s. 22.

²⁷ M. Pietraś, *Istota i ewolucja międzynarodowych stosunków politycznych*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. M. Pietraś, Lublin 2006, s. 23–24.

²⁸ A. Czarnocki, *Międzynarodowe stosunki polityczne*, [w:] *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, funkcjonowanie*, Warszawa 1994, s. 181.

²⁹ R. Kuźniar, *Międzynarodowe stosunki polityczne*, [w:] *Stosunki międzynarodowe...*, *op. cit.*, s. 119.

³⁰ Zob. S. Bieleń, *Polityka w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2010, s. 25.

- międzynarodowe stosunki wojskowe/militarne (obejmują przede wszystkim wszelkie formy współpracy wojskowej między państwami. Ich głównym celem jest zapewnienie bezpieczeństwa uczestnikom tych stosunków (tworzenie sojuszy militarnych). Mogą one przyjąć również formę walki zbrojnej (konflikt zbrojny, wojna);
- międzynarodowe stosunki międzyspołeczne (ponadgraniczne przemieszczanie się osób; bezpośrednie i pośrednie oddziaływania, których przedmiotem są szeroko rozumiana kultura, informacja i inne dziedziny życia społecznego).

Formy przejawiania się stosunków międzynarodowych – wybrane podejścia teoretyczne

Przyjąwszy, że „stosunki międzynarodowe są sferą realizacji interesów ich podmiotów za pomocą posiadanych” środków materialnych i niematerialnych, „to w każdej dziedzinie mogą one przejawiać się w formie” współpracy, rywalizacji i walki. W przypadku współpracy strony biorące w niej udział odnoszą korzyści, które mogą mieć charakter materialny lub niematerialny. Jest ona traktowana jako gra o sumie dodatniej. Natomiast rywalizacja oznacza, że korzyść jednej strony jest bezpośrednią stratą drugiej strony. Określa się ją jako grę o sumie zerowej. Jak pisze Mirosław Sułek, „na arenie międzynarodowej jest to rywalizacja o potęgę, natomiast udział poszczególnych jednostek politycznych ciągle się zmienia. Rywalizacja jest z tego punktu widzenia działalnością regulacyjną, polegającą na ustalaniu proporcji między współpracą a walką (...), a osią tej rywalizacji są stosunki sił”³¹. Walka traktowana jest jako gra o sumie ujemnej – wszystkie strony biorące w niej udział ponoszą straty. Jako przykład wskazuje się walkę zbrojną.

W praktyce powyższe formy mogą występować równocześnie, gdyż państwa dążą do rywalizacji (np. rywalizacja Arabii Saudyjskiej i Iranu o hegemonię na Bliskim Wschodzie, której jedną z wielu form jest wspieranie przeciwnych sił politycznych w państwach objętych konfliktami wewnętrznymi; w wojnie domowej w Jemenie, Arabia Saudyjska wspiera wojska rządowe, zaś Iran rebeliantów Huti) czy nawet konfrontacji, jak również współpracy (np. utrzymywanie przez Arabię Saudyjską relacji z większością państw tworzących Radę Współpracy Państw Zatoki – poza Katarrem) czy integracji (np. proces integracyjny w regionie Zatoki Perskiej w ramach Rady Współpracy Państw Zatoki, powołanej w 1981 r.). Możliwa jest przykładowo rywalizacja państw w sferze gospodarczej, i równocześnie wspólne interesy w sferze wojskowej (np. relacje Arabii Saudyjskiej i ZEA). Rywalizacja może być przyczyną konfliktów, jednak niekoniecznie prowadzić do

³¹ M. Sułek, *Parametry potęgi (siły) państwa – stale czy zmienne?*, [w:] *Państwo w teorii i praktyce stosunków międzynarodowych*, red. M. Sułek, J. Symonides, Warszawa 2009, s. 66; zob. P. Deszczyński, *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Poznań 2012, s. 20–21.

ich powstawania (np. aktywność polityczna i gospodarcza „kwartetu sunnickiego”, tj. Egiptu, ZEA, Bahrajnu i Arabii Saudyjskiej wspierana przez USA w kontekście zachowania dominacji politycznej na Bliskim Wschodzie i kontroli nad rynkiem energetycznym w regionie). Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy są liczne współzależności we współczesnych stosunkach międzynarodowych.

Rywalizacja i konflikty (walka)

Paradygmat realistyczny zakłada, że system międzynarodowy tworzą suwerenne państwa wchodzące w różne interakcje, a celem ich działań jest realizacja interesów narodowych. Można je osiągać poprzez zwiększanie siły i skali niezależności w środowisku międzynarodowym³². Według realistów stosunki międzynarodowe można sprowadzić do walki państw o rozszerzenie zakresu swej potęgi i władzy (*power*), traktując tym samym międzynarodowe stosunki polityczne jako podstawową czy wręcz jedyną płaszczyznę funkcjonalną stosunków międzynarodowych.

Dla realistów państwa są jednolitymi, spójnymi strukturami, które działają zgodnie z interesem narodowym. Różnią się one jedynie miejscem w hierarchii według kryterium posiadanej siły. Interes narodowy jest rozumiany zwłaszcza jako dążenie do zapewnienia bezpieczeństwa narodowego i przetrwania. Staje się ono równoznaczne z dążeniem do zwiększenia własnej siły, która wyraża się głównie w kategoriach militarnych i ekonomicznych, a która może pomóc w realizacji innych celów, takich jak dostęp do zasobów naturalnych³³. Państwa zachowują się racjonalnie, dokonując oceny możliwych zysków i strat swoich działań na scenie międzynarodowej. W systemie anarchicznym zagrożenia bezpieczeństwa są rozmaite i nie zawsze można przeciwstawić się im indywidualnie, co w konsekwencji zmusza państwa do sojuszy i wyścigu zbrojeń. W realistycznym paradygmacie rywalizacja (walka) między państwami jest zjawiskiem naturalnym, a konflikt i wojna są istotnymi cechami systemu międzynarodowego.

W systemie międzynarodowym dominuje rozbieżność interesów i walki o silną pozycję, oraz odpowiednie miejsce w jego strukturze. Żadne z państw nie jest wystarczająco silne, aby narzucić pozostałym swoje interesy, dlatego też pokój gwarantuje równowaga sił, której podstawową zasadą jest niedopuszczenie do hegemonicznej przewagi jednego państwa nad innymi państwami³⁴.

W neorealistycznym paradygmacie państwo pozostaje głównym aktorem stosunków międzynarodowych, jednak większe znaczenie ma system międzynarodowy oddziałujący na państwo. Neorealiści podkreślają, że jest on nie tylko zdefiniowany kategorią potęgi państw, ale także jej względnością wobec innych

³² T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 66; zob. C. Masala, *Realismus in den Internationalen Beziehungen*, [w:] *Handbuch Internationale Beziehungen...*, *op. cit.*, s. 141–175.

³³ J. Czaputowicz, *op. cit.*, s. 171.

³⁴ Zob. A. Jacobs, *Realismus*, [w:] *Theorien der Internationalen Beziehungen*, hrsg. S. Schieder, M. Spindler, Opladen 2003, s. 35–59.

potęgę. Nie bez znaczenia jest istnienie w systemie międzynarodowych organizacji czy reżimów, które określają mechanizmy współdziałania. Oznacza to, że rywalizacja i konflikt to tylko jedna z możliwości, a państwa we własnym interesie przedkładają nad nie możliwość współpracy³⁵, dzięki której mogą poszerzać swoją potęgę. Nawet państwa współpracujące jednocześnie współzawodniczą, aby maksymalizować swoją względną siłę³⁶. To istniejące w systemie międzynarodowym współzależności sprawiają, że neorealiści inaczej postrzegają możliwość wykorzystania przez państwa siły, jaką dysponują. Jest ona „bardziej gwarancją «niezależności» i możliwości «wplywania» na inne podmioty, jak również dynamikę środowiska międzynarodowego”³⁷.

W ramach studiów nad bezpieczeństwem w obrębie neorealizmu wyodrębniły się dwa nurty: realizm defensywny (Robert Jervis, Steven Walt) i realizm ofensywny (John Mearsheimer). Różni je postrzeganie i interpretowanie sposobu zapewnienia sobie przez państwa bezpieczeństwa. Co prawda za przyczynę rywalizacji państw uznają zgodnie strukturę systemu międzynarodowego. Według realistów defensywnych państwa mając na celu zapewnianie bezpieczeństwa będą dążyć do utrzymania równowagi sił. Państwa nie będą podejmować działań ryzykownych. Natomiast realisci ofensywni utrzymują, że anarchiczny system międzynarodowy zmusza państwa do maksymalizacji siły (potęgi), co w konsekwencji prowadzi do konfliktu.

Centralne miejsce strukturalnym realizmie Kennetha Waltza zajmuje pojęcie „struktury systemu międzynarodowego” oraz anarchii jako jego immanentnej cechy (nie istnieje rząd światowy). Waltz zwraca uwagę na istnienie zależności pomiędzy zachowaniem się państwa w środowisku międzynarodowym a miejscem zajmowanym w strukturze systemu międzynarodowego. Struktura jest czynnikiem determinującym możliwości i politykę zagraniczną państwa. „System międzynarodowy to wertykalnie nałożone na siebie poziomy, w których lokowane są państwa według ich potencjałów. Tworzą one hierarchicznie nakładające się kręgi państw o różnych modelach ustrojowych, zasadach i celach”³⁸. Zachowanie państw jest racjonalne, a ich preferencje – zhierarchizowane. Oznacza to, że jeżeli A jest preferowane bardziej niż B, a B jest preferowane bardziej niż C, to także A jest preferowane bardziej niż C. Struktura systemu międzynarodowego wymusza określone zachowania, wpływając na politykę i strategie państw, poprzez nagradzanie jednych zachowań i karanie innych. Częściej osiągają sukces te państwa, które stosują się do warunków narzuconych przez strukturę systemu międzynarodowego³⁹.

³⁵ S. Sur, *Stosunki międzynarodowe*, Warszawa 2012, s. 50.

³⁶ R. Jackson, G. Sørensen, *Introduction to International Relations. Theories and Approaches*, Oxford 2015, s. 53.

³⁷ T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 93.

³⁸ *Ibidem*, s. 88.

³⁹ J. Czaputowicz, *op. cit.*, s. 177, 179. Zob. K.N. Waltz, *The Emerging Structure of International Politics*, „International Security” 1993, Vol. 25(1), s. 44–79.

System międzynarodowy jest anarchią. Oznacza ona brak regulatora stosunków między państwami, w konsekwencji czego państwa same muszą sobie zapewnić bezpieczeństwo, dlatego też tworzą system, określane jako system *self-help*. Niski poziom współpracy świadczy o niewielkiej współzależności i słabości reżimów międzynarodowych, a w konsekwencji utrwała anarchię systemu międzynarodowego. W sferze gospodarczej anarchia ogranicza integrację między państwami, a co za tym idzie możliwe zyski ze współpracy. Natomiast w sferze politycznej i militarnej umożliwia funkcjonowanie mechanizmu równowagi sił, za pomocą którego państwa nie dopuszczają do ograniczenia swojej niezależności⁴⁰.

System międzynarodowy składa się z podobnych elementów (*units*) – państw funkcjonalnie podobnych (mają do spełnienia te same funkcje, zwłaszcza bezpieczeństwo i przetrwanie), ale różniących się miejscem zajmowanym w hierarchii utworzonej według kryterium posiadanej siły („względnych zasobów”, *relative capabilities*). Mogą być mocarstwami, państwami średnimi lub małymi. Układ sił przesądza o tym, że jedne państwa dążą do hegemonii, inne do równowagi sił, względnie stosują politykę przyłączania się do mocarstwa. Mocarstwa kształtują system międzynarodowy w taki sposób, aby zasady nim rządzące zapewniały realizację ich interesów. Mocarstwa zawsze będą dążyć do wzajemnego równoważenia się, zaś państwa średnie i małe będą dążyć do sprzymierzania się z mocarstwami, aby zachować maksimum niezależności⁴¹.

Wojna jest trwałym elementem „rozwoju systemu międzynarodowego, jego zmiany i sposobem na realizację interesów państw, zwłaszcza mocarstw. Państwo, aby przetrwać i móc się rozwijać, musi polegać na swej sile (dysponowanym potencjale). Dlatego też celem jego polityki zagranicznej i wewnętrznej jest maksymalizacja siły, ułatwia mu ona bowiem realizację interesów. Siła staje się czynnikiem różnicującym miejsce państwa w systemie międzynarodowym, które może zmienić jedynie wojna. Jej rezultatem jest nowa konfiguracja sił, nowy podział «możliwości» oraz nowe usytuowanie państw w nowej strukturze systemu międzynarodowego”⁴².

Realizm neoklasycyzyński stara się wyjaśnić m.in. w jaki sposób państwa oceniają szanse i zagrożenia płynące z poziomu systemu międzynarodowego. Ponadto stawia sobie za cel wyjaśnienie stopnia wpływu uwarunkowań wewnątrz państwa na wybór strategii i sposobu wykorzystywania własnych zasobów.

Celem realistów neoklasycyzyńskich jest „wyjaśnić zróżnicowanie w polityce zagranicznej tego samego państwa w czasie lub zróżnicowanie zachowania innych państw, które stoją przed podobnymi wyzwaniami zewnętrznymi”⁴³. Podkreślają,

⁴⁰ J. Czaputowicz, *op. cit.*, s. 179.

⁴¹ R. Jackson, G. Sørensen, *op. cit.*, s. 88.

⁴² T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 89.

⁴³ J.W. Taliaferro et al, *Introduction: Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy*, [w:] *Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy*, eds. S.E. Lobell, N.M. Ripsman, J.W. Taliaferro, Cambridge–New York 2009, s. 21.

że państwa nie są w pełni unitarnymi jednostkami politycznymi, różnią się strukturą wewnętrzną, relacjami ze społeczeństwem i możliwością wykorzystania potęgi do prowadzenia polityki zagranicznej. Kierunek polityki zagranicznej jest określany w negocjacjach ze społeczeństwem. System wewnętrzny państw o podobnej wielkości determinuje ich postępowanie w stosunkach zewnętrznych. Wraz ze wzrostem potęgi państwo włącza się w politykę poza swymi granicami i stara nadawać kształt otoczeniu międzynarodowemu zgodnie z własnymi interesami.

Realisci neoklasycyści stwierdzają, że państwa znacznie częściej stosują strategię przyłączania się do silniejszego (*bandwagoning*) niż równoważenie wobec rosnącej potęgi. Odpowiedzią na wyzwania zewnętrzne, zwłaszcza zmiany relatywnej potęgi państw, jest polityka zagraniczna. Jednakże sposób odpowiedzi zależy zwłaszcza od relacji państwa ze społeczeństwem i wewnętrznego procesu politycznego. Inaczej, interesy państw uzależnione są od ich potęgi, kontroli sprawowanej nad społeczeństwem, ideologii, jak również osobowości przywódców. Ostatecznie to czynniki wewnątrz państwa decydują o polityce zagranicznej. Są to: „rodzaj i stabilność systemu politycznego, spójność elity rządzącej, interesy ekonomiczne zwycięskiej koalicji politycznej, tożsamość danego państwa, idee dominujące w dyskursie, kultura strategiczna”. Tym samym rozkład potęgi i miejsce w hierarchii nie rozstrzygają o polityce zagranicznej państwa. Priorytetem dla państw jest zapewnienie bezpieczeństwa; mogą one być nastawione pokojowo, bądź podejmować ryzyko, aby przekształcić środowisko międzynarodowe zgodnie ze swoimi interesami. W sytuacji wzrostu poczucia zagrożenia państwo dążyć będzie do zawarcia sojuszu z rywalem, który będzie mniej zagrażającym⁴⁴.

Współpraca i współzależności (integracja)

Istota i powody współpracy stanowią pole dociekań tzw. podejścia socjologicznego. W ramach tego podejścia społeczność międzynarodowa jest ujmowana jako całość, jako „sieć relacji i wymiany”. Ważny jest opis struktury i elementów organizujących relacje, które składają się na społeczność międzynarodową i zorientowane są na jej rozwój. Rola państw jest relatywizowana. Są one podmiotami poprzez które dochodzi do kontaktów i wymiany; uczestniczą w procesach międzynarodowych na równi z innymi podmiotami. W tym podejściu uwydatniana jest zwłaszcza rola ciał administracyjnych i technicznych, gdyż to one są efektywniejsze w rozwiązywaniu konkretnych problemów społeczności międzynarodowej. W funkcjonalizmie intensyfikacja stosunków międzynarodowych implikuje kontakty coraz bardziej techniczne, które wymagają współpracy, skupiania się na wspólnych celach. Multiplikacja takich form współpracy prowadzi do procesu integracji, co powoduje że wojna stanie się mniej prawdopodobna. W funkcjonalizmie pozycja państwa jako podstawy ładu międzynarodowego została zakwestionowana. Funkcjonalisci podkreślają znaczenie wyspecjalizowanych, technicznych

⁴⁴ Szerzej: *Neoclassical Realism, the State...*, *op. cit.*

organizacji międzynarodowych, nie mających celów politycznych, jednakże lepiej dostosowanych po pogłębieniu współpracy międzynarodowej⁴⁵.

Z kolei teoria komunikacyjna zajmuje się wewnętrznymi i międzynarodowymi procesami integracji. Wewnętrzne procesy integracji prowadzą do powstania jednorodnego społeczeństwa. Aczkolwiek integracja na tym poziomie przebiega wolniej i ma ograniczony charakter, co wiąże się z koniecznością uszanowania pluralizmu społeczeństw. Ta forma integracji utrzymuje zarówno istotną rolę państw w samym procesie integracyjnym, jak i elementu stanu docelowego. Karl Deutsch wykazywał, że wysoki stopień więzi ponadnarodowych między społeczeństwami prowadzi do stosunków pokojowych (nie tylko brak wojny). Może prowadzić do powstania wspólnoty bezpieczeństwa (*security community*), czyli „grupy ludzi, która zintegrowała się”. Według Deutscha integracja oznacza osiągnięcie pewnego „poczucia wspólnoty”, co oznacza, że ludzie doszli do wniosku, że konflikty i problemy można rozwiązywać bez użycia siły⁴⁶. Zasadniczym celem integracji nie jest bowiem dobrobyt, lecz bezpieczeństwo i wyeliminowanie wojny.

W przypadku analizy systemowej badaniu poddawać należy strukturę systemu i wynikające z niej rodzaje relacji. Pojęcie systemu kojarzy się przede wszystkim z określoną całością, której elementy (składniki) są odpowiednio zorganizowane (współzależne)⁴⁷. Struktura może być jednorodna lub różnorodna, jednakże systemy międzynarodowe są przeważnie heterogeniczne. W systemie międzynarodowym, którego homogeniczność jest zmienna, wyłaniają się bardziej zintegrowane podsystemy/subsystemy (np. regionalne). Państwo jest zarówno elementem strukturalizującym, jak i podmiotem. W systemie międzynarodowym formuje się pewien rozkład potęgi, które jest konieczna do jego funkcjonowania, a co w efekcie prowadzi do hierarchizacji podmiotów. Struktura systemu zmienia się, staje się bardziej złożona wskutek wzrostu liczby podmiotów. Podsumowując, bardziej rozproszona względnie zdecentralizowana potęga wpływa na większą złożoność systemu i jego możliwą niestabilność⁴⁸.

Rola państwa jest minimalizowana w ramach podejścia socjologicznego. Stosunki międzynarodowe są analizowane przy uwzględnianiu ich całej złożoności (jednostki i grupy, ich zbiorowe reprezentacje), mnogości interakcji na wszystkich poziomach i w rozlicznych wymiarach. Powoduje to zanikanie dyferencjacji sfery publicznej i prywatnej, czy też tego, co wewnątrzpaństwowe i międzynarodowe. Dotychczasowy podział na jednostki terytorialne (państwa) i narody jest zastępowany „społeczeństwem obywatelskim”, z charakterystycznymi dla niego przepływami i sieciami.

Paradygmat realistyczny/neorealistyczny w sposób niewystarczający uwzględnia rozwój społeczności międzynarodowej, a zwłaszcza wzrost znaczenia

⁴⁵ Szerzej: J.M. Gabriel, *Die Renaissance des Funktionalismus*, Zürich 2000.

⁴⁶ R. Jackson, G. Sørensen, *op. cit.*, s. 115.

⁴⁷ K. Mingst, *op. cit.*, s. 85.

⁴⁸ S. Sur, *op. cit.*, s. 58.

instytucji i organizacji międzynarodowych, reżimów i prawa międzynarodowego. Realizm jest sceptyczny co do prawa międzynarodowego i organizacji międzynarodowych, choć przestrzeganie norm jest w interesie państw. Wątpliwe są z perspektywy realistów działania zbiorowe; uważają bowiem, że państwa nie będą polegać na kolektywności w celu ochrony interesów narodowych. Dla realistów organizacje pozarządowe nie są samodzielnymi podmiotami, ponieważ siłą jaką posiadają ma pochodzić od państw⁴⁹.

W ramach podejścia instytucjonalnego przedmiotem dociekań są w zasadzie instytucje i organizacje międzynarodowe; a także ich produkty. Jedną z form instytucji międzynarodowych są reżimy. Ich istotę określają następujące elementy: „1) zasady, czyli przekonania co do faktów i przyczynowości, 2) normy – określają w kategoriach praw i obowiązków standardy zachowania, 3) reguły, tzn. zalecenia dotyczące sposobu wykonywania zadań, oraz 4) procedury, które są dominującymi praktykami realizacji wspólnych postanowień. Zasady i normy definiują dany reżim, zmiana zasad i norm jest zmianą reżimu, natomiast zmiana reguł i procedur jest zmianą w ramach reżimu”⁵⁰.

Instytucjonalizacja stosunków międzynarodowych jest procesem i jednocześnie narzędziem porządkującym, normalizującym i stabilizującym współpracę podmiotów. Tworzone instytucje są swego rodzaju „kreatorami” nowych rozwiązań w stosunkach międzynarodowych. Potrzeba zwiększania znaczenia w stosunkach międzynarodowych norm, zasad i instytucji międzynarodowych spowodowana jest stale rosnącymi współzależnościami. Instytucje służą rozwiązywaniu wspólnych problemów i prowadzą do przewyciężania obaw i wyjaśniania wątpliwości. Robert O. Keohane określał instytucje międzynarodowe jako specyficzne, „niesformalizowane regulacje i mechanizmy akceptowane bez zastrzeżeń”. Ich istota sprowadza się do kształtowania oczekiwanych zachowań podmiotów stosunków międzynarodowych⁵¹.

Według liberałów instytucjonalnych międzynarodowe instytucje sprzyjają współpracy, niwelują brak zaufania i strach między państwami. Istotne znaczenie ma tu zapewnianie przepływu informacji między państwami członkowskimi, które dotyczą określonych działań innych państw i ich przyczyn. Ponadto stanowią forum negocjacji między państwami⁵² oraz ramy zmniejszania prawdopodobieństwa konfliktu; służą równoważeniu partnerów będących potencjalnymi konkurentami. Organizacje międzynarodowe ustanawiają normy zachowania, nadzorują ich stosowanie; mogą nałożyć karę za działania sprzeczne z nimi⁵³. Państwa definiują swoją rolę w instytucjach i organizacjach międzynarodowych

⁴⁹ K. Mingst, *op. cit.*, s. 199–200.

⁵⁰ J. Czaputowicz, *op. cit.*, s. 230.

⁵¹ T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 307.

⁵² R. Jackson, G. Sørensen, *op. cit.*, s. 125–126.

⁵³ J. Czaputowicz, *op. cit.*, s. 227.

uwzględniając własne interesy. Jeszcze Robert O. Keohane i Joseph S. Nye przewidywali możliwość używania przez państwa organizacji międzynarodowych jako instrumentów innych niż siła militarna dla zdobycia lub/i zachowania potęgi⁵⁴. Za pomocą organizacji międzynarodowych państwa mogą skuteczniej realizować swoje interesy.

Podsumowanie

Współczesne stosunki międzynarodowe wymagają niejednokrotnie od badaczy wyjścia poza tradycyjne ramy podejścia państwocentrycznego, a więc konieczności uwzględniania wzrostu znaczenia podmiotów niepaństwowych, a co za tym idzie także szerszego niż dotychczas zakresu przedmiotowego interakcji. Stosunki międzynarodowe są postrzegane jako „całość” powiązanych ze sobą elementów, czyli państw i innych podmiotów (jednostek, grup, organizacji), które wchodzi w rozmaite związki i zależności.

Nie tylko rywalizacja i walka, lecz przede wszystkim współpraca stają się przedmiotem regulacji w ramach współczesnych stosunków międzynarodowych. Procesy internacjonalizacji i ich rezultaty (zakres interakcji i więzi) są przedmiotem decyzji i aktywności nie tylko państw, lecz w coraz większym stopniu organizacji międzynarodowych i podmiotów transnarodowych.

Wciąż brak paradygmatu badawczego, który dostarczyłby modelowych rozwiązań naukowych uwzględniających złożoność przedmiotu badań. Nowe podejścia badawcze są bardziej adekwatne do istoty współczesnych stosunków międzynarodowych, tj. szerszego ujęcia przedmiotu stosunków międzynarodowych jako relacji między różnymi podmiotami gospodarczymi i społecznymi o wielorakich powiązaniach.

International Relations – The Concept, Scope and Form from the Perspective of Selected Research Theories and Approaches

The article discusses the essence of contemporary international relations based on selected definitional approaches, their expanding subject (states, other actors, including transnational ones) and object scope. In particular, the activity of transnational actors leads to the expansion of international relations, which cover more and more new fields. In addition, the study presents the main forms of rivalry, cooperation and struggle manifestation in international relations in the context of selected research theories and approaches.

Key words: international relations, rivalry, cooperation, struggle, states, transnational actors

⁵⁴ R.O. Keohane, J.S. Nye, *Power and Interdependence: World Politics in Transition*, Boston 1977, s. 30–31.

Stosunki międzynarodowe – pojęcie, zakres oraz forma z perspektywy wybranych teorii i podejść badawczych

Artykuł omawia istotę współczesnych stosunków międzynarodowych w oparciu o wybrane ujęcia definicyjne, ich poszerzający się zakres podmiotowy (państwa; inne podmioty, w tym transnarodowe) i przedmiotowy. Zwłaszcza aktywność podmiotów transnarodowych prowadzi do rozszerzenia się stosunków międzynarodowych, które obejmują coraz to nowe dziedziny. Ponadto opracowanie przedstawia główne formy przejawiania się w stosunków międzynarodowych – rywalizacji, współpracy i walki – w kontekście wybranych teorii i podejść badawczych.

Słowa kluczowe: stosunki międzynarodowe, rywalizacja, współpraca, walka, państwa, podmioty transnarodowe